

Ж.М. Тулибаева 

Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Қазақстан, Қаскелең қ.

e-mail: zhuldyz.tulibayeva@sdu.edu.kz

ТАШКЕНТ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ҰӘЛАЯТТАРЫ МАҢЫНДАҒЫ КИЕЛІ ОРЫНДАР БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Мақала XVII–XX ғ. басы аралығына қарасты арабграфиялық тарихи және тарихи-биографиялық еңбектерді және оларда Орталық Азия аймағының киелі географиясы туралы берілген мәліметтерді зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – Ташкент және Түркістан уәлаяттары маңындағы киелі орындар туралы тың мәліметтерді анықтап, оларды шағатай және парсы тілдерінен аудару, ғылыми айналымға енгізу. Жоғарыда көрсетілген кезеңге қатысты бұхарлық, қокандық, хиуалық қолжазбаларда аймағыміздің киелі географиясы мен халықтарының рухани мәдениеті туралы маңызды әрі аз зерттелген деректер берілген.

Жазбаша дереккөздермен жұмыс барысы нәтижесінде тарихи-хронологиялық талдаулар негізінде Орталық Азия аймағының киелі географиясы туралы мәліметтер берілген арабграфиялық еңбектердің негізгі шеңбері анықталды. Атаулы еңбектер, яғни «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин», «Анджум ал-таварих», «Тарих-и джадида-йи Ташканд», мұсылман жоғары дін өкілдері туралы өмірбаяндық жинақтардың мәліметтерін зерттеу барысында шығыс деректану әдістері пайдаланылды. Мақалада сыни іріктеу және мазмұндық талдау әдістеріне сүйене Ташкент пен Түркістан уәлаяттары маңындағы киелі орындар туралы бірегей деректерден тұратын арабграфиялық жазбалар авторларының еңбектері қарастырылады. Өңіріміздің халықтарының рухани мәдениетінің тарихы бойынша жалпы мәліметтер қорын толықтыратын XVII–XX ғ. басындағы тарихи және тарихи-биографиялық шығармалардан үзінділер алғаш рет ғылыми айналымға енгізілуде.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландыратын ғылыми жоба (грант №AP09259919) аясында дайындалған.

Түйін сөздер: Арабграфиялық шығармалар, тарих географиясы, киелі орындар, Ташкент уәлаяты, Түркістан.

Zh.M. Tulibayeva

Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen

e-mail: tulibay@gmail.com

Written sources about sacred places in the surroundings of the vilayats of Tashkent and Turkestan

This article is dedicated to the research of Arabic-script historical and historical-biographical works of the 17th - the beginning of the 20th centuries and their information on the sacred geography of the Central Asian region. The article aims to identify and translate from the Chagatai and Persian languages and introduce new information about in the surroundings of Tashkent and Turkestan into academic discourse. The data of the Bukhara, Kokand, and Khiva manuscripts of the above period contain important and insufficiently studied data on sacred geography and the spiritual culture of the peoples of our region.

In the process of working on written sources, based on historical and chronological analysis, the main range of Arabic-script works containing information on the sacred geography of the Central Asian region was identified. When studying these works Ansab al-salatin va tavarikh al-khavakin, Anjum at-tavarikh, Tarikh-i Jadida-yi Tashkand, biographical collections about representatives of the Muslim higher clergy, methods of Eastern source study were used. Based on the methods of critical selection and content analysis, the article examines the works of the authors of Arabic-script manuscripts, which contain original information about sacred places located in the vicinity of Tashkent and Turkestan. For the first time, extracts from historical and historical-biographical works of the 17th - the beginning of the 20th centuries are introduced into academic discourse, which complements general information on the history of the spiritual culture of the peoples of our region.

This article was prepared as part of a scientific project funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, (Grant No. AP AP09259919).

Key words: Arabic-script manuscripts, historical geography, sacred places, Tashkent vilayat, Turkestan

Ж.М. Тулибаева

Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Каскелен
e-mail: tulibay@gmail.com

Письменные источники о сакральных местах в окрестностях вилайатов Ташкент и Туркестан

Данная статья посвящена исследованию арабографических исторических и историко-биографических сочинений XVII – начала XX века и их сведений по сакральной географии центральноазиатского региона. Цель статьи – выявить и перевести с чагатайского и персидского языков, и ввести в научный оборот новые сведения о сакральных местах в окрестностях Ташкента и Туркестана. Сведения бухарских, кокандских и хивинских сочинений указанного выше периода содержат важные и малоизученные данные по сакральной географии, духовной культуре народов нашего региона.

В процессе работы над письменными источниками, опираясь на историко-хронологический анализ, был определен основной круг арабографических сочинений, содержащие сведения по сакральной географии центральноазиатского региона. При изучении данных сочинений «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин», «Анджум ат-таварих», «Тарих-и джадида-йи Ташканд», биографических сборников о представителях мусульманского высшего духовенства, были использованы методы восточного источниковедения. На основе методов критического отбора и контент-анализа в статье рассматриваются труды авторов арабографических сочинений, которые содержат оригинальные сведения о сакральных местах, расположенных в окрестностях Ташкента и Туркестана. Впервые вводятся в научный оборот извлечения из исторических и историко-биографических сочинений XVII – начала XX века, которые дополняют общие сведения по истории духовной культуры народов нашего региона.

Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP09259919).

Ключевые слова: арабографические сочинения, историческая география, сакральные места, Ташкентский вилайат, Туркестан.

Кіріспе

XVII – XX ғ. басы аралығында Орталық Азияда мұсылмандық діни ілім, сопылық-философиялық ағымдар, діни ғұрыптар мәселелері бойынша көптеген қолжазбалық шығармалар жазып қалтырылған. Негізінен бұл шығармалар шағатай және парсы тілдерінде жазылған. Олардың ішінде аймақта ислам дінінің таралу тарихында елеулі рөл атқарған көрнекті шейхтер мен қожалардың қызметін баяндайтын, сонымен қатар қасиетті мазарларды сипаттайтын еңбектерді ерекше атап көрсету шарт (Тулибаева, 2017: 53-80).

Аймақ тұрғындары арасында келесідей ардақты шейхтардың пайымдаулары мен нақыл сөздерін қамтитын қолжазба кітаптар өте танымал болды: Әбу Саид Әбілхайыр Юсуф Хамдани, Имам Бухари, Хаким Термези, Шихаб ад-Дин Әбу Хафс Умар ас-Сухраварди және т.б. Бұл аталған көрнекті шейхтердің шәкірттері мен ізбасарлары өздерінің ұстаздары мен рухани тәлімгерлері туралы шығармалар жазып қалтырған. Мәселен, Баки-Мұхаммед Шикари

әл-Бухари 1006/1607-08 жылы өзінің атақты ұстазы шейх Пайанда Мухаммад Аксикати Файзабадиге арнап жазған «Макамат ал-‘арифин» атты еңбегі. Шейх жартылай сол заманда көшпелі өмір салтын ұстанған жергілікті халық арасында кеңінен белгілі *зікірді* пайдалануды жақтаушы болған.

Келесі қарастырылатын шығарма «Силсила-йи ходжаган-и Накшбандийа» 1157/1744 жылы Мавлана Кази Аман-и Тирмизидің тапсырмасымен жазылған. Бұл 321 шейхтің өмірі мен қызметтерін сипаттауға арналған шығарма авторы Мухаммад Тахир Хоразми өз еңбегінде билеуші элитаның өкілдерін де қарастырған (Muhammad Tahir Khorazmi). «Силсила-йи ходжаган-и Накшбандийа» Хорезмде Хиуа ханы Әбу әл-Ғази хан II Чингизи (1154-1158/1742-1745) тұсында жазылған.

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының жанындағы Шығыстану институтының қолжазбалар қорында Мұхаммед Тахир Хоразми еңбегінің парсы және шағатай тілдерінде жазылған қолжазбалары сақталған. Парсы тіліндегі қолжазбалар арасынан біз ең жақсы тізім ретінде

366 парақтан тұратын 855/І нөмірді бөліп көрсетеміз. Қолжазбаның бұл тізбесі 1311/1894 жылы қайта көшіріліп жазылған. Қолжазба көшірмесін Хабибалла б. молла ‘Абд ас-Салам әл-Хорезми әл-Ханкахи жасаған.

Шағатай тіліндегі шығармалардың ішінен біз ең жарамды тізім ретінде 397 парақтан тұратын 856/І нөмірді бөліп көрсетеміз. Шығарманың шағатай тіліне аудармасының авторы – Дамулла Мұхаммед Якуб ахунд Бишариклик. Қолжазба тізімі 1330/1912 ж. жасалған. Бұл тізімді көшіріп жазған Иш Баба б. Қожа Нийаз Суфи.

«Рисала-йи хулват-и суфиха» атты қолжазба кітабында 1228/1813 ж. діни шаралар өткен Хиуа хандығының төрт үлкен ханака туралы баяндалады. Бұған қатысқан сопылардың есімдері қатарында Хиуа хандығының жоғары мәртебелі тұлғаларының есімдері келтірілген: Аваз бий инак б. Кутлук Мурад, Мухаммад Амин бий инак, Хиуаның жоғарғы қазысы Шйр Мухаммад қожа, (Risala-yi hulwat-i sufha).

Аймақтың жергілікті тұрғындарының арасында қолөнердің әр түрі өзіндік қамқоршыға ие және осы кәсіп өкілдерін жебеуші әулие бар деген түсінік болған. Мұндай әулиелердің мазарлары аса құрметтеліп, көпшіліктің көңілінде ұсталған. Мысалы, Сұлтан Уәйс Баба түйешілердің қамқоршысы саналған. Сайрамның киелі жерлерін сипаттауға арналған «Рисала» деген атпен белгілі еңбек ерекше қызығушылық тудырады (Risala).

XVII – XX ғ. басы аралығында жазылған көптеген тарихи жылнамаларда өлке тұрғындары ниет ету мақсатымен барған киелі жерлер туралы айтылады. Әдетте шейхтер мен қожалардың мазарларында сақталатын қасиетті мүсылман жәдігерлері тұрақты қажылық нысандарына айналған. Мысалы, «Анджум ал-таварих» атты тарихи жылнамада Ишан Шейхча Бухар ретінде белгілі Абд ал-Каххардың Наманғандағы шәкірттеріне Мұхаммед пайғамбардың қасиетті шаш талдарын әкелгендігі туралы айтқандығы баяндалады. Ишанның бұл хабарламасы осы жәдігерге жаппай зиярат етуге себеп болған (Anjum al-tavarikh: 140аб).

Қазақтардың рухани мәдениетінің тарихын зерттеуде Қожа Ахмет Яссауи (1041-1167), оның туыстары, ұстаздары мен шәкірттері туралы деректердің маңызы зор. Тарихи жылнамалардың авторлары өз еңбектерінде оның есімімен байланысты тарихи аңыздар мен нанымдарды, сондай-ақ оның кесенесін сипаттауды қамтиды (Zafar-nama-yi Khudayar-khani:

59a-60a; Anjum al-tavarikh: 106б, 117б). Бұл атақты кесенені тек осы аймақ тұрғындары ғана емес, көршілес мемлекеттердің мүсылмандары да қастерлеп, зиярат еткен.

Рухани тәлімгерлер, шейхтер мен қожалар өлке тұрғындары арасында үлкен беделге ие болып, билеуші топқа ықпалы күшті болған. «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин» тарихи жылнамасында Қоқан билеушісі Абд ал-Карим-бий (1146–1164/1733-34–1751) Дамулла Алим Канибадами, Дамулла Вали Худжанди сияқты сопылармен араласып, жиі әңгімелескендігі айтылады. Шығарма авторы атап көрсеткендей, Абд ал-Карим-бий олармен әңгімелесуден зор пайда көрген (Ansab al-salatin: 18аб).

Орталық Азия аймағы халықтарының рухани мәдениетінің тарихына қатысты қолжазбалық тарихи және тарихи-өмірбаяндық еңбектердегі бірегей деректердің көпшілігі әлі күнге дейін көпшілікке танымал емес және ғылыми айналымға енгізілмеген.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Мақаланың мақсаты – XVII – XX ғ. басы аралығында жазылған түпнұсқа жазба дереккөздерден Ташкент пен Түркістан уәлаяттары маңындағы киелі орындар географиясына қатысты құнды мәліметтерді қамтитын жаңа материалдарды ғылыми айналымға енгізу.

Қолжазба шығармалардың түпнұсқа материалдарына сүйене отырып, зиярат ету орындарына айналған киелі аумақтардың пайда болу тарихын жазу. Өкінішке орай, шығыстанушылар арасында мәлімділікке қарамастан кейбір тарихи және тарихи-өмірбаяндық еңбектерге әлі күнге дейін Оңтүстік Қазақстанның киелі жерлер географиясын зерттеу мақсатында деректанулық талдау берілмеген.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ташкент және Түркістан уәлаяттары маңындағы киелі орындар географиясын зерттеу мақсатында XVII – XX ғ. басындағы шағатай және парсы тілдерінде жазылған арабграфиялық дереккөздер зерттелді. Атап көрсететін болсақ, «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин» (Ansab al-salatin), «Анджум ал-таварих» (Anjum al-tavarikh), «Рисала» (Risala; Risala II), «Тарих-и джадида-йи Ташканд» (Muhammad Salikhhoja). Қолжазба шығармаларында берілген матери-

алдарды зерделеуде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінде маңызды рөл атқарған көне қалалар мен елді мекендер туралы мәліметтер қамтылған дереккөздерге ерекше назар аударылды.

Жоғарыда аталған жазба деректердің ішінен өлкенің киелі жерлері мен олардың сипаттамалары туралы мәліметтерді қамтитын «Тарих-и джадида-йи Ташканд» және «Рисала атты еңбектерді ерекше атап көрсеткен жөн.

Парсы тілінде жазылған «Тарих-и джадида-йи Ташканд» атты қолжазба кітап мың қырық парақ бет немесе екі мың сексен беттен тұрады. Шығарма авторы Мухаммад Салих-Қожа Ташканди өз жұмысын жазу барысында қолданылған дереккөздер мен мәліметтерді іріктеу, пайдалану және өңдеу ісіне мұқият қараған. Ол «Тарих-и джадида-йи Ташканд» жазуда пайдаланылған жазба дереккөздер ретінде келесі еңбектерді көрсетеді (Muhammad Salihkhoja: 334аб): «Джами' ал-таварих» (Jami' al-tavarikh), «Зафар-наме-йи Амир Тимур» (Zafar-name-yi Amir Timur), «Раузат ал-сафа' фи сират ал-анбийа' ва ал-мулук ва ал-хулафа» (Rauzat as-safa'), «Тарих-и Табари» (Tarikh-i Tabari), «Тарих-и Саййид Рахим» (Tarikh-i Sayyid Rahim) және т.б.

Ташкент уәлаяты және Дешті Қыпшақ жерінің киелі орындар географиясы туралы қызықты мәліметтер шығарманың екінші томының (Muhammad Salihkhoja: 297а-1040б) үшінші тарауында (Muhammad Salihkhoja: 873б-1034а) берілген.

Ташкент, Қоқан хандығы және Оңтүстік Қазақстан тарихына қатысты «Тарих-и джадида-йи Ташканд» жекелеген үзінділерінің аудармалары өзбек (Ўринбоев, Бүриев, 1983) және орыс (ИКПИ, 2007: 390-392) тілдерінде жарық көрген. Алайда бұл аса құнды дереккөз материалдарының басым бөлігі әлі күнге дейін жеткілікті зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілмеген.

«Рисала» шығармасыны (Risala II) жазған аты-жөні белгісіз автор келтірген көптеген киелі мазарлардың тізімі Сайрамның ұзақ ғасырлар бойы өлке халқының рухани өмірінде ерекше рөл атқарғандығын көрсетеді. Сайрам қаласының тарихын баяндайтын қолжазба кітап үш бөлімнен тұрады (Risala). Рисаланың бірінші (Risala I: 34а-63а) және үшінші (Risala III: 78б-109б) бөліктері аңызға айналған қаланың інжіл дәуірінен бергі тарихына арналған. Шығарманың бірінші және екінші бөлімдері проза, үшінші бөлімі поэтикалық формада жазылған. Шығарманың екінші бөлімі шағатай (Risala:

63б-78а) және парсы (Risala II) тілдерінде берілген және Сайрам қаласының әйгілі адамдар жерленген 69 қасиетті орындар сипаттамасын қамтиды. Бұл шығарманың нақты қай уақытта жазылғандығы белгісіз, бірақ сипатталған оқиғалардың мазмұнына сүйене отырып оның XVII ғасырдың соңы деген болжау жасауға болады. «Рисала» шығармасының шағатай және парсы тілдерінен аудармасы бірінші (Трактат о Сайраме, 2007; МИКЦА, 2011: 11-24), екінші (ИКПИ, 2007: 393-410) және үшінші (МИКЦА, 2011: 25-45) бөлімдерінің жекелеген үзінділерінің шағатай және парсы тілдерінен аудармалары орыс тілінде жарияланған.

«Анджум ал-таварих» (Жылнамалар жұлдыздары) қолжазбалық шығарма 1318/1900-01 жылы Ташкентте жазылған. Бұл еңбектің авторы Мұхаммед-Әмин-бек есімі қазақ ғалымы Т.Қ. Бейсембиев (Бейсембиев, 2009: 122) анықтаған. «Анджум ал-таварихтың» жалғыз тізімі қазіргі кезде Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбалар қорында (№ 1135, 106 парақ) сақтаулы. Еңбекте Мұхаммед Әмин-бек «Анджум ал-таварих» шығармасын жазуда пайдаланылған дереккөздер ретінде көрсетіледі: «Бабур-наме» (Babur-name), «Тари-и Муким-хани» (Tarikh-i Mukim-khani), «Тухфа-йи хани» (Tuhfat al-khami) және т.б.

Мақаланы жазу барысында шығыс қолжазбаларын зерттеу үшін шығыстанушылармен қалыптастырылған ғылыми-теориялық амалдар пайдаланылды. Жазбаша дереккөздерді сыни іріктеу және жүйелеу, сондай-ақ мазмұндық талдау әдістерін қолдану Ташкент пен Түркістан уәлаяттары маңындағы киелі жерлер географиясы туралы мәліметтерді қамтитын дереккөздерді анықтауға мүмкіндік берді. XVII – XX ғ. басы аралығындағы жазба дереккөздерді зерттеу барысында деректану әдістерін қолдана отырып, бірегей түпнұсқа дереккөздер қатары анықталды. Қазақ халқының киелі жерлер географиясы мен рухани мәдениетіне қатысты деректі материалдар ғылыми айналымға енгізілді.

Нәтижелері және талқылама

XVII – XX ғ. басындағы арабографиялық шығармалар қазақтардың рухани мәдениетінің тарихына қатысты деректі материалдарға бай. Қолжазба кітаптардың авторлары жергілікті тұрғындар жадында сақталған тарихи аңыздар мен әңгімелерді жазып алып, өз шығармаларына

енгізген. Қолжазба деректерде сақталған аңыздар мен әңгімелер бізге киелі жерлерге халық зияратының пайда болуы мен таралу тарихын ашады.

Тарихи жылнамалар, өмірбаяндық, географиялық және энциклопедиялық мазмұндағы еңбектерде Дешті Қыпшақта ислам дінінің таралуында маңызды рөл атқарған тұлғалар туралы маңызды мәліметтер беріледі.

«Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасында автор Паркенттің жергілікті халқы, қазақтар мен қырғыздар (илатийа) мен дала тұрғындары (бадийа-нишин) арасында тараған тарихи аңыз-әңгіме, басында Баба Мардақтың мүсіні бар киелі тау туралы айтады (Muhammad Salihkhoja: 971a-972a). Мұхаммед Салих-Қожа былай дейді:

(971a) Дешті Қыпшақ пен Мавераннахр аймақтарында алдау мен алаяқтық айлаған өткен кезде Күшлік шығыста Ферғана, Қашқар, Хотан және басқа аймақтарды басып алды. Олосы аймақ халқының көпшілігін буддизмге бағындырды. Мойынсұнбағандарды өлтірді. Заңсыздық дауылы мен наразылық дауысын шегіне жеткізді. // (971b) Бұл туралы оқиғалар мен орын алған шаралардың баяндамасында айтылған. Шыңғыс хан Күшліктің пұтқа табынушылық жағдайынан хабардар болды.

Пұтқа табынушы Күшлік Фанакентті басып алып, атаулы қала тұрғындарына қарасты қарақшылық пен заңсыздық орнатқанда, Мұхаммед [сенімінің] шынайы жақтастарының бірі, – Алла оған мейірімін жаудырсын! – деп құдайсыздардың бұл тайпасынан бас тартып, тауға кеткен. Бұл адамның қашып кеткендігі туралы белгілі болғанда ол [Күшлік] қатігез нөкерлеріне оның артынан қууды бұйырды. Қысқасы, әлгі қашқан адам таудың басына шыққан. Оның қуғыншылары да артынан қуып жеткен. Сонда, әлгі мүшкіл халге тап болған мүшкіл Жаратушыға бет бұрып жалбарынады: Уа, Жаратушым! Тас жүректілердің қудалауынан [қорға және] мені нағыз тасқа айналдыр! Дәл осы кезде әлгі қатыгез [қуғыншылардың] көз алдында тасқа айналған. Тәкаппарлықтан // (972a) әлгі қаскүнемдердің лас қолына асыл рухы шыдай алмай, тас пішіннен ұшып кеткен.

Мұхаммед Салих-Қожаның айтуынша, сол таудың басы екі қолын алдына жайып батысқа қараған адамның сұлбасына ұқсайды. Автор жазғандай, бұл сол заманның таңғажайып туындыларының бірі болған. Кімде-кім тауға төрт жақтың қай тұсынан да жақындаса, оған Баба

Мардақтың мүсіні қарап тұрғандай көрінеді (Muhammad Salihkhoja: 971a).

«Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасында Баба Сардар Ата (Muhammad Salihkhoja: 972b) деген жер сипатталады. Мұхаммед Салих-Қожа илатиялардың бұл қасиетті жерді Баба Чартар Ата деп атайтындығын айтады. Жергілікті халық арасында бұл аймақ Мұхаммед пайғамбардың әйгілі ізбасарларының бірі болған Акрамның мекені ретінде белгілі. Баба Чартар Ата Дешті Қыпшақ өңіріндегі жорықтарға қатысқан, мұсылман әскерінің қолбасшысы болған. Ол Ясыға (Түркістанға) келіп, Дешті Қыпшақ пен Ясының барлық түріктері оның қасиетті шақыруының арқасында Мұхаммедтің сенімін қабылдап, мұсылман болған (Muhammad Salihkhoja: 972b). Жергілікті тұрғындардың айтуынша, бұл киелі аймақта ешкім атпен жүрмейді. Егер ақымақтықпен кімде кім атпен өтетін болса сол сәтте ол жерге құлайды. Сол киелі жерде таңғажайып бұлақ та бар. Сол жердің шеңберінде жергілікті халықтың егіні атаулы бұлақтың арқасында мол сумен қамтамасыз етілген (Muhammad Salihkhoja: 973a).

Мұхаммед Салих-Қожа Фарақ өзенінің жағалауында орналасқан таулы мекендерді сипаттай келе жергілікті тұрғындардың айтуына сүйене өзен арқылы өтетін тас көпірдің пайда болуы туралы аңызды айтады: Сонау Халифалар заманында осы аймақ, көпір арқылы хазірет Әлидің жолы өткен, – Алла оған разы болсын! – осы өлкенің халқын ислам дініне шақырып, атақты болған. Ол бұл тау сынығын тау басындағы көпірден өзеннің ортасына лақтырып жіберген (Muhammad Salihkhoja: 974a).

Дешті Қыпшақтың Шыңғыс хан дәуірінен бастап тарихын баяндалатын «Тарих-и джадида-йи Ташканд» еңбек авторының айтуынша хазірет шейх Омар Парранда Багистанидің есімі аталады. Киелі шейх Арабиядан келіп, Дешті Қыпшаққа қоныстанды. Оның қасиетті мазары Багистан ауылында орналасқан, оның бейітін төңіректегі жергілікті тұрғындар зиярат етіп, қастерлеген (Muhammad Salihkhoja: 975a-976a).

Бүгінгі күнге дейін жеткен бұл қолжазбаларда Түркістан уәлаяты аймағындағы інжіл дәстүрлерімен тығыз байланыстықта қалыптасқан ежелгі киелі қалалар туралы аңыздар бар.

Мұхаммед Салих-Қожа Ташкент уәлаяты маңын сипаттай отырып, уәлаяттың шығыс жағында орналасқан таулардың Жете және Моғол тауларымен байланысты екендігін және ол жерді

хазірет Ыдырыс пайғамбардың мекендеген жері (қадамжа) деп көрсетеді. Жыл сайын жаз мезгілінде аймақ халқы сол құтты мекенге бас июге барған (Muhammad Salihkhoja: 9786-979a).

Мұсылман деректерінде хазірет Қожа Ахмет Яссауидің өмірі мен қызметі туралы көптеген деректер берілген. Мұхаммед Салих-Қожа «Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасында хазірет Қожа Ахмет Яссауидің тоқсан тоғыз мың шейхтердің бастапқы дәнекері деп хабарлайды (Muhammad Salihkhoja: 9686).

Қожа Ахмет Яссауи шәкірттері мен ізбасарлары туралы мәліметтер берілген жазба деректердің мәліметтері сөзсіз қызығушылық тудырады. «Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасында Чин қаласынан Яссы уәлаятына келіп хазірет Қожа Ахмет Яссауидің шәкірті болып рухани кемелдікке жеткен хазірет Баба Мачиннің есімімен байланысты аңыз келтіріледі (Muhammad Salihkhoja: 9686):

(9686) Бірде ол [Баба Мачин] хазірет Қожа Ахмет Яссауидің шәкірттері мен сол кездегі атақты шейхтердің ортасында таң намазын (ишрак) күтіп отырған. Барлық шейхтер үнсіз дұғаларын жасырын жіберіп, күн шыққаннан кейін ғана [бұл намаздан] босатылады. Сол кезде [Құдаймен] [үнсіз] сұхбаттасу кезінде, сол шеңбердегі Баба Мачин джазба күйінде отырып, қатты айғайлап жібереді.

Күн шығып, ишрак намазын оқып болған соң Қожа Ахмет Яссауи хазірет ханақадан шығып, Баба Мачинге бұрылып // (969a) былай дейді: Ақсақал! Айқайдың себебі неде?

Ол [Баба Мачин] былай деп жауап берді: Менің елімде таулар мен олардың арасынан ағатын өзендерден тұрады. Бұл жер Чин аймағында орналасқан. Бөкендердің төлдері өзен жағасында жайылып жүреді. Кенеттен арыстан пайда болып, оларға шабуыл жасамақ болды. Мен, сол биік ханақада ойға шомып, құлшыныс пен еңбекқорлығымды көрсетіп, кенет айғайлап жібердім. Әлгі арыстан бөкеннің төлдерін [жайына] қалдырып, далаға қашады.

Сол кезде хазірет Қожа Ахмет Яссауи тоқсан екі мың түркі шейхтардың алдында Бабаны көтеріп, алдына әкелуді бұйырады. Шәкірттердің бірі Бабаны арқасына көтеріп, екі адамға бір-бірден екі таяқ беріп, соғындар! деп бұйырады. Олар санап, кезек-кезек тоғыз жүз бір рет соққы береді. Тек // (969b) бұдан кейін хазірет Қожа Ахмет Яссауи ыңырысқан дауысты естіп, содан кейін оны Баба Мачин деп атайды. Осыдан кейін ол [хазіреті Қожа Ахмет Яссауи] ішкі сырларын

тізіп, сырларын ашып, онымен [Баба Мачинмен] жетпіс бір шайтанның бірге ергендігін және олардың Жаратушының сенімін иеленуді ниет еткендерін айтады. Құпияның ашылуына осы себеп болған. Осыдан кейін ол [Баба Мачин] үнсіз қалып өмірінің соңына дейін осы күйде жүрген, ол озық дүниеге үнсіз көшкен. Осы себепті оған Баба Мачин деген ат берілген.

Хазірет Баба Мачиннің мүбәрак мазары Паркент таулы елді мекенінде орналасқан (Muhammad Salihkhoja: 9686). Мұхаммед Салих-Қожа қасиетті Баба Мачин мазарының жанында медресе салынғандығын, оның қараушысы уақфтан түскен табыс пен өз заманындағы падишахтар мен хакімдердің қодауымен айлық алғандығын түсіндіреді (Muhammad Salihkhoja: 9696).

Хазірет Қожа Ахмет Яссауидің жақын туыстарының мазарлары киелі деп танылғандықтан тәулім етуге міндетті орындар деп саналған. Қолжазбаларда оның анасының қасиетті қабірі (Risala: 216), хазірет Әли Ата Яссауидің ұлы хазірет шейх Мұстафиқұли, Хазрет Ата Яссауидің немересінің киелі қабірі туралы айтылады.

Жазба деректерде Сарйам (Сайрам) қаласында Ибраһим Ата есімдері жазылған төрт мазар бар екендігі айтылады. Олардың екеуі қала ішінде, екеуі қала қамалдарының сыртында жерленген. «Рисала» авторының айтуынша, бір бейіт киелі хазірет Қожа Ахмет Яссауидің анасы жерленген жерде орналасқандығы көрсетіледі. Бұл қабірдің ізі табылмаған, бірақ басқа бейіт сақталған. Автордың жазуы бойынша кейбір сенімді адамдардан алынған ақпарат негізінде бұл хазірет Қожа Ахмет Яссауидің әкесі Хазрет Ибраһим Атаның бейіті деп болжанған. Ибраһим Атаның бейітіне зиярат етіп бата алуға келетін мекен болған (Risala: 236). Дегенмен, қаланың бекініс қабырғасының сыртында орналасқан мазарларды сипаттай отырып, автор хазірет Ибраһим Атаның тағы бір қасиетті моласы туралы сөз етеді. Автор Сайрам тұрғындарының көпшілігі оны Хазірет Қожа Ахмет Яссауидің қасиетті әкесі деп танитындықтарын айтады (Risala: 38a).

Мұсылман авторларының жазуы бойынша хазірет Арслан Бабаның мазары Сейхун өзенінің (Сырдария) жанында орналасқан. Мазар алыстан анық көрінеді және Дешті Қыпшақ түріктерінің зиярат ететін орын болған. Әдетте бұл аймақтың саудагерлері қажылық мақсатында сонда тоқтап, сол әулиеден (Muhammad Salihkhoja: 1001a) қолдау сұраған. «Рисала» қолжазбаларының кө-

бінде хазірет Арслан Бабаның өмірінің соңғы күндері туралы жазылған:

(Risala: 31a) Хазірет Сахаба [Арслан Баба] [Қожа Ахмет Яссауи] деп айтуға жарапты: Жәһәннәттың хұрилері мен мейірімі мол малайықтан біздің ажалымыз жақын, сол сәтке дейін менімен бірге болындар және біздің саяхатымызға [соңғы] қажеттінің барлығын өзіңіз [тағам жасандар]. Сіз өзіңіз төсек басында тұрып, менің денемді жуып, үрей беретін менің сарайыма салындар. Ол [Қожа Ахмет Яссауи] былай деп жауап берді: // (31б) Бұйрығыңызды орындай алмаймыз, өйткені бұл қиын іс. Бұл екі асыл сөйлесіп отырғанда ұлы Сахабаның маңдайына азапты азап пайда болады және оған [Қожа Ахмет Яссауиге] соңғы өсиетін [айта бастады]. Тәңірдің рахымына толған жаны тән ұясынан ұшып шықты. Ата Яссауи хазірет Сахабаның қалауымен әрекет етті, орындалуы қажетті болғанның бәрі істелді. Содан кейін ол қазір әйгілі орын Ясыға оралды.

Мұхаммед Салих-Қожа Дешті Қыпшақтың қасиетті түркі шейхтерінің ішінде хазірет Исмаил Атаның есімін атайды. Оның шығармасында берілген әңгімеде күнде кешкі ас бірнеше үлкен қазанда пісірілетіндігі және одан кейін шейхтің көмекшілері биік мұнараға көтеріліп, барабан соғатындығы айтылады. Барабанның үні естілген Дешті Қыпшақ далалары мен шөлді елді мекендерінің халқы жиналып, палау жеген. Әрдайым, қанша қонақ келсе де, палау молымен болған (Muhammad Salihkhoja: 1000аб).

Мұхаммед Салих-Қожа Сайрам өңірінде әр жерден әулие шейхтардың бейіттерін көптеп кездестіруге болатындығын атап айтады. Хазірет Ыдырыс пайғамбардың мешіті сол аймақтарда орналасқан. Қазі Байзауи кесенесі де сонда. Хазірет Қожа Ахмет Яссауи және басқа да атақты шейхтер бір қалада дүниеге келген (Muhammad Salihkhoja: 1001a).

Сайрам тұрғындары арасында сол аймақтың көрінбейтін жебеушілері түн батқаннан таң атқанша жиналатын мешіт болғандығы туралы көне аңыз сақталған (Risala: 28б).

«Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасында ертеде белгілі бір беделді адамның әулиелердің бейітіне зиярат ету мақсатында сол аймаққа келгендігі жазылған. Атын байлау үшін, жерге қазық қаға бастағанда, мына сөздерді берген дауысты естілді: Бұл заманның адамдары аңғал, соқыр, сондықтан олар біздің басымызға қазық қағады. Саған не болған, көзің бар болса да, қазықты қағудасың. Қысқасы, әлгі зәулім

зираттан бос орын таппай, сол қаладан кеткен (Muhammad Salihkhoja: 1001б).

Шығарма авторы Түркістан бекінісінің тарихына тоқтала отырып, бұл қаланың Мавераннахр, Ферғана және Дешті Қыпшақ тұрғындары арасында өте танымал болғандығын атап көрсетеді. Қожа Ахмет Яссауи бейіті басындағы кесене Әмір Темір Сахибқыранның бұйрығымен тастан тұрғызылған, ою-өрнекпен безендірілген, кең әрі биік ғимарат болып табылады (Muhammad Salihkhoja: 1002б).

Түркістан тұрғындары арасында кімде-кім қасиетті шейхтың бейітіне немқұрайлылық танытса, ол ақырында мұңаяға түсіп сол ауыр халде бұл дүниеден кетеді деген сенім болған (Muhammad Salihkhoja: 1000а).

«Рисала» шығармасында Сайрам уәлаятының атақты адамдарының киелі мазарлары сипатталған. Қасиетті шейхтердің киелі мазарларының ішінде Қожа Ахмет Яссауидің рухани ұстазы болған шейх Шихаб ад-Дин Испиджаби (30б), шейх Камал ад-Дин Байзави (24а), хазірет Шах Нақшбанд Бұхаридің ізбасары шейх Фарид ад-Дин 'Аттар (25б), шейх Вали Кабез Ата (28а), шейх Нур ад-Дин Шаши шәкірді шейх Исхак Уәли Сайрами (28б).

Қолжазбада келесідей көрнекті ғұлама дінтанушы ғалымдардың мазарлары келтірілген: Са'ад ад-Дина Нишабури шәкірті мавлана 'Имад ад-Дин Испиджаби (20а), мавлана Райис ад-Дин Испиджаби (22а), Исхак Ата ұлы Ходжи 'Абд ал-Сами' Уәлидің ұлы мавлана Хаким Испиджаби (36а), Ходжа Мир Бахаваддин Вали Йекпа шәкірті мавлана Садр ад-Дин Байзави (26б), хазрата кази Бейзави шәкірті мавлана Лутфаллах Сайрами (Баба Машварат) (32б), хазірет кази Байзави (кази Ходжа) (35а), мавлана Кутб ад-Дин Байзави (36б), мавлана Хисам ад-Дин Байзави (37а).

Келесідей ықпалды діни өкілдерінің есімдері атайды: қожа Абд ас-Самад Сайрами (20б), қожа Ибраһим, қожа Сүлейман, қожа Сәлім, қожа Дәуіт (22а), қожа Насыр ад-Дин Уәли, хазірет Мир Әли Баба (23а), қожа Әбу Наср Фарсай (23а), шейх Низам ад-Дин Хамушидің ізбасары қожа Бұрхан ад-Дин Вали (23б), қожа Шамс ад-Дин Узганди ізбасары қожа Исма'ил Атаи Пустиндуз(24а), хазірет Зенги Ата ізбасары қожа Хусейн Сайрами (26б), қожа Хаким Акчиги (27а), қожа 'Абд ал-Рахман Вали, шейх Абу Са'ид Отрари ізбасары қожа 'Абд ал-Рахим Уәли (28б), қожа Насер ад-Дин Барак (28б), Әулие Ата ұлы Саййид Қожа-хан Ата (30а),

Әулие Ата бауыры Джагригтан-хан Ата (38а), қожа Ибраһим Намадпуш (31б), қожа Ахмад Вали Андугани ізбасары Кадыраллах қожа Уәли (34б) және т.б.

Шығармада мазарлар мен Сайрамның белгілі тұлғалары туралы әңгімелер берілген: Мұхаммед пайғамбардың алғашқы шәкірттерінің бірі, хазірет Исхақ Бабаның шәкірті хазірет ‘Абд ал-‘Азиз Баба (қожа ‘Аламдар Баба) (29б), хазірет Баба Симаси Бұхаридің ізбасары хазірет Шах Ғазиян Баба (32аб), сопы Наурыз (21б), хазірет Нұр ад-Дин Ата (22а), хазірет Шах Абд әт-Таби Атаи Сайрамы (22б), хазірет Ибраһим Ата (23б), қажы Назар Уәли, Сұлтан Хамир Ата (24б), хазірет Исхақ Атаның ізбасары Исмаил Атаның ұлы хазірет Хафиз ад-Дин Бахарзи (25б), хазірет Сайид Бадр ад-Дин Испиджаби (26а), Мұстафиқұли қожа Уәли (27б), Тадж ад-Дин Испиджаби (28а), хазірет Мұхаммед Дәруиш Атаның ұлы хазірет Исмаил (30а), шейх Сайф ад- Дин Бахарзидің ізбасары қажы Абдалла Сайрамы (Илкан қажы) (33б), хазірет Падшах Мәлік Бабаның ұлы хазірет Мир Әли Баба (33б), хазірет қожа Хизрдың асыл анасы Бибі Гиас (34а) және т.б.

Жергілікті халық арасында киелі мазарлар орнында оқылған дұғалар Алла құлағына шалынатын болады деген пікір қалыптасқан. Апат кезінде адамдар әулиелердің бейіттерін зиярат

етіп, сонда дұға еткен. «Рисал» авторының айтуынша, дұғалардың көпшілігі Алланың құлағына шалынған және көптеген адамдардың өтініштері сонда орындалған, мұқтаждардың бәрі сонда қалағанына жетуге үміттенген (30а).

Қорытынды

Осылайша, XVII – XX ғ. басындағы жазба деректерде қамтылған Ташкент пен Түркістан маңында орналасқан киелі нысандар тарихына қатысты түпнұсқа материалдар ғылыми айналымға енгізілді. Арабографиялық еңбектердегі мәліметтер негізінде жергілікті халық қастерлеп зиярат ететкен киелі орындар, атап айтқанда, белгілі және танымал мұсылман тарихи және діни қайраткерлерінің кесенелері, қасиетті шейхтер мен қожалардың мазарлары, аты аңызға айналған әйгілі тұлғалардың тоқтаған қасиетті орындар көрсетілді. Қолжазба кітаптардың авторлары кең танымал киелі мазарлармен қатар белгісіз жерлеулерді де баяндайды.

Авторлар шығармаларына жергілікті тұрғындардың жадында сақталған түрлі аңыздар мен әңгімелер негізінде анықталған пайдалы мәліметтер енгізілген. Бұл жазылып қалтырылған көне нанымдар мен аңыздар Ташкент пен Түркістан маңындағы киелі орындардың пайда болу тарихын түсінуге ықпалы зор.

Әдебиеттер

- Бейсембиев Т. К. (2009) Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX вв. Алматы: ТОО «Print-S», 2009. 1263 с.
- ИКПИ. (2007) История Казахстана в персидских источниках. V-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 476 с.
- МИКЦА. (2011) Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Выпуск I. 2 издание. Астана: Издательство Национального центра археологии и источниковедения, 2011. 276 с.
- Трактат о Сайраме. (2007) Астана: Национальный центр археологии и источниковедения, 2007. 59 с.
- Тулибаева Ж.М. (2017) *Рисала* и *тазкира* по истории духовной культуры казахов: общая характеристика и обзор // Локальные религиозные верования в Центральной Азии. Алматы: Университет Туран, 2017, 287 с.
- Ўринбоев А., Бўриев О. (1983) Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. Тошкент: Фан., 56 б.
- Anjum al-tavarikh. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 1135. 106 п.б.
- Ansab al-salatin. Ansab al-salatin va tavarikh al-khavaqin. Рукопись Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 7515. 224 п.б.
- Babur-name. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 13, 565 п.б.
- Jami' al-tavarikh. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 2, 511 п.б.
- Muhammad Salihkhoja. Tarikh-i jadida-yi Tashkand. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 7791, 1040 п.б.
- Muhammad Tahir Khorazmi. Silsila-yi khojagani-i Naqshbandiya. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 69. 262 п.б.
- Rauzat as-safa'. Rauzat as-safa' fi sirat al-anbiya' va al-muluk va ak-hulafa. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 2063, 1460 п.б.
- Risala-yi hulwat-i sufiha. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 7610. 17 п.б.

- Risala. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 12708/II. 77 л.
Risala I. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 12708. 34а-63а п.б.
Risala II. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 1990/IV. 29 п.б.
Risala III. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 12708. 78б-109б п.б.
Tarikh-i Mukim-khani. Tarikh-i Mukim-khani. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 3784, 148 п.б.
Tarikh-i Sayyid Rahim. Tarikh-i Sayyid Rahim. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 7711, 253 п.б.
Tarikh-I Tabari. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 2073, 264 п.б.
Zafar-name-yi Amir Timur. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 4472, 493 п.б.
Zafar-nama-yi Khudayar-khani. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының қолжазбасы. № 598. 65 п.б.

References

- Beysenbiyev T. K. (2009) Kokandskaya istoriografiya: Issledovaniye po istochnikovedeniyu Sredney Azii XVIII – XIX vv. [Kokand historiography: The research on the source study of Central Asia in the 18th – 19th centuries]. Almaty: TOO «Print-S», 1263 p.
- IKPI. (2007) Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources]. Vol. 5. Almaty: Dayk-Press, 476 p.
- MIKTSA. (2011) Materialy po istorii Kazakhstana i Tsentralnoy Azii [Materials on the history of Kazakhstan and Central Asia]. Vypusk I. 2 izdaniye. Astana: Izdatelstvo Natsionalnogo tsentra arkheografii i istochnikovedeniya, 276 p.
- Traktat o Sayrame*. [Treatise on Sairam]. (2007) Astana: Natsionalnyy tsentr arkheografii i istochnikovedeniya, 59 p.
- Tulibayeva Zh.M. (2017) *Risala i tazkira* po istorii dukhovnoy kultury kazakhov: obshchaya kharakteristika i obzor. [Risala and tazkirah on the history of the spiritual culture of the Kazakhs: a general description and review]. Lokalnyye religioznyye verovaniya v Tsentralnoy Azii. [Local religious beliefs in Central Asia]. Almaty: Universitet Turan, 287 p.
- O'rinboev A., Bo'riev O. (1983) Toshkent Muhammad Solih tavsifida. [The description of Tashkent by Muhammad Salih]. Toshkent: Fan, 56 p.
- Anjum al-tavarikh. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 1135. 106 f.
- Ansab al-salatin. Ansab al-salatin va tavarikh al-khavaqin. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 7515. 224 f.
- Babur-name. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 13, 565 f.
- Jami' al-tavarikh. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 2, 511 f.
- Muhammad Salihkhoja. Tarikh-i jadida-yi Tashkand. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 7791, 1040 f.
- Muhammad Tahir Khorazmi. Silsila-yi khojagani-i Naqshbandiya. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 69. 262 f.
- Rauzat as-safa'. Rauzat as-safa' fi sirat al-anbiya' va al-muluk va ak-hulafa. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 2063, 1460 f.
- Risala-yi hulwat-i sufiha. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 7610. 17 f.
- Risala. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 12708/II. 77 f.
- Risala I. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 12708. f. 34a-63a.
- Risala II. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 1990/IV. 29 f.
- Risala III. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 12708. f. 78б-109б.
- Tarikh-i Mukim-khani. Tarikh-i Mukim-khani. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 3784, 148 f.
- Tarikh-i Sayyid Rahim. Tarikh-i Sayyid Rahim. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 7711, 253 f.
- Tarikh-I Tabari. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 2073, 264 f.
- Zafar-name-yi Amir Timur. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 4472, 493 f.
- Zafar-nama-yi Khudayar-khani. Manuscript of Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz. No. 598. 65 f.